

TÜRK TARİHİNE AİD ERMENİ KAYNAKLARI

Hrand D. Andreasyan

V. asırda, Ermeni alfabesinin tanzimi ile ortaya çıkan Ermeni yazılı edebiyatı, ihtiva ettiği çeşitli eserleriyle şüphesiz Yakın Şark tarihinin ve bilhassa Türk tarihinin orijinal kaynaklarından biridir.

O zamanın yazılı dili (*Kırapar*) ile yazılmış olan Ermenice eserler edebiyatın hemen hemen bütün şubelerine temas eder. Gerek nazım, gerek nesir şeklinde olan bu yazılar ekseriya dinî ve mezhebî tesirler altında kaleme alınmış ise de, birçokları da lâik mahiyeti haizdir. Bilhassa XII. asırdan sonra halk diline yakın bir lisanla yazılmış olan kronoloji ve tarih eserleri, Şark ülkeleri, Anadolu ve Suriye ile İrak tarihinin tetkiryki bakımından büyük ehemmiyet arzettiği için âlimlerde geniş bir alâka uyandırmıştır.

Eski Ermenice yazılarının mühim bir hususiyeti de, orijinalleri kaybolmuş bâzı eski Süryanî metinlerinin tercümelerini ihtiva ederek onları bir dereceye kadar hıfzetmiş olmasıdır. Cihanşumul bir şöhreti haiz Khoren'li Moses, kendi eserinde II. (M. E.) asırda yaşamış Mar Abas Catina ve Bardezane'dan bahsettikten başka, bu iki Süryanî âliminin eserlerinden birçok fıkralar tercüme etmiştir. XIX. asra kadar meçhul kalmış bu iki müellif, bu sayede, Avrupalı âlimler nezdinde büyük alâkalar uyandırmışlar ve tetkiyklere mevzu' olmuşlardır. Bunlardan başka, diğer bir Süryanî müellif olan Urfa'lı Leroubna (M. S. I. asır) da Khoren'li Moses tarafından zikredilmiştir. Bilâhire (1853) bu müellifin eserinin Ermenice bir nüshası bulunmuştur.

Şark eyaletleri ve Kilikya manastırlarında yazılmış ve istinsah edilmiş Ermeni eserlerinin mühim bir kısmı kayb olmakla beraber bir çoğu muhtelif Ermeni manastırlarında hıfzedilmiş ve zamanımıza kadar mevcut kalmıştır. Yazma bakımından zengin kütüphaneler en çok Eçmiadzin ve Kudüs Ermeni manastırları ile Venedik ve Viyanadaki Mikhitaryan manastırlarında bulunmaktadır. Bundan başka,

Paris Millî Kütüphanesi ile British Muzeum'de ve Vatikan kütüphanesinde dahi kıymetli nüshalar vardır.

Eski zamanları aydınlatan ve yerli bir medeniyetin mahsulü olan bu edebiyat, Sivaslı Mıkhitar tarafından 1717 de Venedik civarında St. Lazare adasında tesis edilmiş ve bilâhîre Viyana'da bir kolu meydana gelen manastır mensupları sayesinde XVIII. ve XIX. asırlarda canlandırılmıştır. Avrupanın ortasında kurulu olan bu manastırda yetişmiş âlim rahipler, kendilerini eski Ermeni yazmalarının tasnif ve tetkiykine ve basılmasına hasretmişler ve bu suretle, uzun zamandan beri hemen hemen unutulmuş olan zengin bir edebiyatı ve dolayısıyla Anadolu tarihinin mühim bir kısmını ihya etmişlerdir. Bu âlim rahiplerden bilhassa mezkûr manastırın (Mıkhitaryan) müessisi Mıkhitar (1676 - 1749), M. Çamiçyan (1738 - 1823), L. İncicyan (1758 - 1833), L. Alişan (1820 - 1901); Viyana Mıkhitaryanlarından A. Aydınyan (1825 - 1902), H. Daşyan v.s. vücuda getirdikleri tarihî ve filolojik eserleri ile zikre şayandırlar.

Eski Ermeni edebiyatı, Avrupalı müsteşrikler tarafından XIX. asrın başından itibaren lâyikiyle tetkiyk edilmeğe başlanmıştır. Daha evvel, J. Villote ve La Croze (XVII. asır), l'abbé de Villefroy, Schroeder, Whiston kardeşler, H. Brenner, De Saint Croix (XVIII. asır), Ermeni tarihi ve eski edebiyatının tetkiykine teşebbüs etmişlerse de bu mesai devamlı olmamış ve verimli bir neticeye varamamıştı. Jean Saint - Martin, bu işe teşkilâtlı ve ilmî bir surette başlamış ve Fransız Armenist ekolunu tesis etmiştir. Saint - Martin'i takiben Fransız, Alman ve kısmen de İngiliz müsteşrikleri bu işe ciddiyetle devam etmişlerdir. Bunlardan Ed. Dulaurier, Vic. Langlois, Brosset, Prud'homme, Lauer, H. Hübschmann, Alf. von Gutschmid, H. Gelzer, Aug. Burckhardt, Fr. Neumann, Marquart, A. Carrière, Klaproth, F. Lenormant, Fr. Tournebize, F. Macler, H. F. B. Lynch, yapmış oldukları tercüme ve incelemelerle zikre şayan adlardır. Diğer taraftan, XIX. asrın ilk yarısından itibaren Patkanyan, Mıseryan, Emin, Çirbed, Şahnazaryan ve diğer bazı Ermeni âlim ve filologlar da Moskova, St. Petersburg ve Paris'de Rus ve Fransız lisanları ile yazdıkları eserlerle ilim âleminde Ermeni edebiyatında mahfuz mühim vesikalar hakkında büyük alâka uyandırmışlardır.

Eski Ermeni edebiyatının hemen hemen bütün metinleri, ve bu meyanda tarihlerle vekayinâmeler, XVII. asırdan beri münferiden yapılmış olanlar hariç olmak üzere, XIX. asrın ortalarında Venedik,

İstanbul, Kudüs, Moskova ve Eçmiadzin'de muntazam bir surette basılmağa başlanmıştır. Şark âleminin ve bilhassa Anadolu tarihinin aydınlatılması hususunda mühim vesikalar olan Ermeni yazıları her nasılsa zamanımıza kadar ihmâl edilmiş ve onları Türkçeye çevirmek işine ehemmiyet verilmemişti. Türk âlimleri, memleketimizde meydana gelmiş ve büyük bir kısmı burada basılmış olan bu eserlerin Fransızca veya Almanca tercümelerine müracaat etmeğe mecbur kalmışlardır. Fakat, gerek İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi ve gerek Tarih Kurumunun, Türk Tarihini doğrudan doğruya alâkalandıran bu eserlerin metinleri üzerinden tercümesine başlamış bulunmalarını memnuniyetle kaydedebiliriz. Memleketimizin bu ilmî kalkınma devresinde, bu eksiğin tamamlanması, bilhassa Tarih sahasında çalışanlar için cidden takdire şayan ve sevindirici bir harekettir.

V. asırdan XVII. asra kadar uzun bir zaman boyunca ve birbirinden çok farklı birçok tarihî devirlerin içinde yazılmış olan bu eserler, Şark ülkeleti ve Anadolu'da vuku bulan mühim vak'aları tasvir eder. Bu mıntakaların tarihinin başlıca devirleri bakımından Ermeni edebiyatının mahsulü olan tarihî eserleri: 1) İslâmiyetten evvelki devir, 2) İslâm devri, 3) Türk hâkimiyeti devri, olmak üzere üç kısma ayırabiliriz.

1. İslâmiyetten evvelki devir, V. asırdan VII. asra kadar hemen hemen üç asır içinde yazılmış eserleri ihtiva eder. Bu eserlerde, Irak ve Suriye'den başlayarak Anadolu ile Şark ülkeleri, İran ve Şarkî Roma İmparatorlukları arasında vukubulan uzun mücadelelerin sahnesi halinde müşahade edilmektedir. Bu iki muazzam İmparatorluk arasında devam eden harpler, dinî ve içtimaî farkların çarpışması ve ma'mur şehirlerle muhtelif bölgelerde sakin halkın tehcir ve hicret yüzünden karışık bir hale gelmeleri hikâye edilmektedir. Bu devrin müellifleri, eserlerinde Ermeni tarihine en büyük yeri vermişlerse de, bu bölgelerde yaşayan muhtelif millet ve devletlerden ve bunlar meyanında Gürcü, Hazar, Hun, Bulgar, Ağuvan (Alban) ve diğer bazı Şimal milletleri ve kavimleri hakkında mühim malûmat verirler.

Bu devreye aid başlıca müelliflerden Agathange, Zenob, Byzante Phaustus, Eznik, Goriün, Elise, Khoren'li Moses, Farb'lı Lazar, Ohan Mamikonyan, Kalankait'li Moses zikredilebilir.

2. İran - Bizans mücadeleleri neticesinde bu iki imparatorluğun zayıf düştüğü VII. asırda, sahneye çıkan yeni bir kuvvetin, yani Müslümanlığın zuhuru ve İran Sasanî İmparatorluğunun sükutu ile

başlayan bu mühim devrin Ermeni müverrihleri, Arap hâkimiyetinin yükselmesi ile İrak, Filistin, Suriye, Mısır ülkelerinin ve bütün Şarkın, Arap orduları tarafından işgal edilmesini ve İslâm dini ve hâkimiyetinin yayılmasını hikâye ederler. VII. asırdan XI. asra kadar dört-yüz senelik bir devreye aid Ermeni müverrihlerinden Sebeos, Kalankaitli Moses'in müzeyyili, Levond, Şapuh Bagratuni, Katolikos Hovannes, Toma Ardzruni, Stepannos Asoğik, Ukhtanes, eserlerinde, daha ziyade Ermenilerle meskûn Şark ve Anadolu eyaletlerinin durumundan, buraların yerli krallık ve prensliklerinden, Arap-Bizans mücadelelerinden bahsederler.

3. Makalemizin esas mevzuunu teşkil eden Türk hâkimiyeti devrinde, Şark âlemi büyük değişikliklere ve dünya çapında tarihî vak'alara sahne olmuştur. Şark ülkeleri ve Anadolu'nun bu devresine aid tarihi için Ermeni kaynakları büyük ehemmiyet arzeder. XI. asırdan başlayarak XVII. asra kadar uzun bir devir içinde görünen Ermeni müverrihlerinin eserleri, Selçuk İmparatorluğunun garba doğru yayılışını; Irak, Suriye ve Anadolu'nun tedricen Türk hâkimiyetine geçmesini; Anadolu Türk devletleri ile Rum Selçuk Sultanlığının kuruluşlarını; Haçlı Seferlerini; Mogul istilâsını; muhtelif Anadolu Türk beyliklerini; Timur istilâsını; Ak Koyunlular ve Kara Koyunlular devletlerini; bunların arasında vukubulan çarpışmaları ve onların sahneden çekilmelerini ve nihayet Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu anlatır ve hâkim olduğu geniş topraklardaki faaliyetini hikâye eder.

İşte biz burada bu devrin mühim müverrihleri ve eserlerini, kronolojik sırasıyla tanıtmaya çalışacağız.

Lasdiverd'li Arisdages

Arisdages Lasdivertzi — Arisdaguès de Lasdiverd ()*

Başlıca eseri, XI. asırda yaşadığı senelere aid olan bu müverrihin biyografyası meçhul kalmıştır ve hayatına dair yegâne kaynak da ancak kendi eseri olan *Tarih*'dir. Müverrih, adından anlaşıldığına göre, Ardzen şehrinin yakınlarında bulunan Lasdiverd kasabasında

(*) Müellif adlarının Türkçe şekilleri ile beraber Ermenice asılları ve Fransızca şekillerini de vermeyi lüzumlu addettim.

doğmuş ve, eserinin nihayet bulunduğu tarihe bakılırsa, 1072' de veya bundan birkaç sene sonra ölmüştür. Lasdiverd'li, düzgün bir Ermeniceye ve tesirli bir üslûba malik olduğundan ve mukaddes kitaplardan yerine göre yaptığı iktibaslardan görüldüğü veçhile, tahsil görmüş bir rahip olsa gerektir.

Lasdiverd'li, Tarih'inde, muasır olduğu 82 senenin vak'alarını kaydeder. Müverrihin, Tarihi Bagratuni sülâlesinin bir kolunun hâkim olduğu Tayk eyaletinin hükümdarı Küropalat Davit'in ölümü ile başlar. Bizans İmparatorunun yardımı sayesinde krallık mevkiine yükselen bu hükümdarın âkilâne idaresini ve halkın âsayiş ve refah içinde yaşadığını söyler ve onun ölümünden sonra, 1001 senesinde, Basil II. nin büyük bir ordu ile beraber Şarka gelişini ve birçok eyaletler ve şehirlerin zaptedildiğini hikâye eder.

Lasdiverd'li, Bizans İmparatorlarından Basil II. Konstantin VIII. Romanos III. Mikhail IV. Mikhail V. Theodora, Konstantin IX. Mikhail VI. İsak Komnenos, Konstantin X. ve Romanos IV. Diogenes'e muasır olup, mezkûr imparatorların birçok icraatını kaydeder ve bilhassa Basil II. Konstantin VIII. Romanos III. Konstantin IX, Romanos III. Konstantin X. ve Romanos IV. Diogenes'in şark seferleri hakkında oldukça mühim malûmat verir.

Ermeni tarihinden, Ani'nin Bagratuni krallarından Şahinşah ünvanını haiz Gagik I. den, bunun oğulları Hovannes - Simbat ve Aşot arasında veraset yüzünden zuhur eden mücadelelerden, Kral Hovannes-Simbat'ın, ölümünden sonra Ani'nin Bizanslılara terkedilmesi için yaptığı vasiyetnâmeden ve son Bagratuni Kralı Gagik II. den bahsetmektedir. Müverrih, diğer yerli krallık ve prenslikler meyanında bilhassa Gürcülerle Apkhazlar hakkında mühim malûmat verir.

Lasdiverd'li, Türklerin Anadolu'yu doğrudan doğruya işgal etmek üzere yaptıkları hareketlerini kaydeden ilk Ermeni müverrihidir. Müellif, zikrettiğimiz Bizans İmparatorlarının şark seferleri sırasında Türklerle yaptıkları çarpışmalarını ima ettikten başka, Selçuk beylerinin kumandaları altında yapılan akınları zikreder ve daha sonra, Tuğrul Bey ve Alpaslan'ın yaptıkları muazzam seferleri bazan kısa bazan oldukça geniş bir surette anlatır.

Bunlardan zikre şâyan mühim hâdise ve vak'alar şunlardır: Van havzasına, 1015 - 16 senelerinde, yerli prensliklere karşı yapılan akınlar. Bunlar meyanında, Vaspurakan Ermeni Kralı Senekerim'in, taaruzaya başlayan Türklerin kuvvet ve kudretlerini takdir ederek ülkesi-

ni, Sivas şehri ile havalisine mukabil İmparator Basil II. ye terketmesi; Dovin ve Gence emiri Ebussevar'ın, Türkmenlerle beraber yaptığı taarruzlar; Ardzin (Arzen) şehrinin zaptı; 1048 senesinde, Pasin ovasında, Türklerin, Bizans kumandanı, Vaspurakan valisi Bulgar Aron, Ermeni prensi Magistros Grigor ve Gürcü prensi Libarit'e karşı yaptıkları ve neticede galip geldikleri büyük meydan muharebesi.

Müverrih, 1054 senesinde, Tuğrul Beyin kumandası altında bulunan büyük bir ordunun Van gölü havzasında bazı şehirleri zaptettikten sonra Malazgird'i muhasara etmesini, büyük mancınıklarla icra edilen şiddetli hücumları, fakat bütün gayretlere rağmen şehrin dayandığını ve muhasaranın kaldırıldığını tafsilâtiyle hikâye eder.

Müverrih, Türk ordularının Irak taraflarında yaptıkları istilâ hareketlerinden ve Erzurum ile Kars havalisinde yapılan akın ve işgalleri kaydettikten sonra, Türklerin daha ileriye yürüyerek Erzincan, Kemah'ı ve Malatya'yı zaptettiklerini anlatır.

Lasdiverd'li, Tuğrul Beyin halefi Sultan Alpaslan'ın faaliyetinden en çok Ani'nin zaptı ve İmparator Diogenes'e karşı yaptığı büyük Malazgird meydan muharebesinden bahseder. Müverrih, Bagratuni krallarının merkezi olup, 1045 senesinde, son Bagratuni kralı Gagik'e yapılan tazyikler neticesinde Bizanslılara terkedilen bu şehrin 1064 senesinde nihayet Türklerin eline geçmesini bir mersiye tarzında hikâye ve tasvir eder.

Müverrih, İmparator Diogenes'in muazzam bir ordunun başında olduğu halde Erzuruma geldiğini ve Malazgird'in yakınlarında ordugâh kurduğunu, muharebenin en şiddetli bir ânında Bizans ordusunun mühim bir kısmını teşkil eden ve Türk ırkına mensup askerin Alpaslan'a iltihak ettiğini ve nihayet İmparatorun da esir düştüğünü söyler. Müverrih, Alpaslan'ın, bu büyük zaferden sonra, iki imparatorluk arasında sulhun akdedilmesine ehemmiyet verdiğini isbat ederek, esir imparatora iltifat gösterdiğini ve onu devletin başına avdet etmek üzere serbest bıraktığını, fakat sonra, Bizanslıların Diogenes'e ihanet ederek onun gözlerini çıkarıp öldürmeleri üzerine Alpaslan'ın buna «son derece hiddetlendiğini, fakat ölümünden dolayı aziz dostunun intikamını alamadığını» yazar ve eserine bu sözlerle nihayet verir.

Lasdiverd'li, tarihî vak'alar meyanında, mezhebî bir mes'ele olduğu kadar içtimâî mahiyeti haiz bir hareketten de ehemmiyetle bahseder. Bu, VII. asırda başlayan ve Bizans İmparatorluğunu hayli

meşgul eden Paulicien taryikatının hortlaması gibi bir şeydir. Yeni mezhep, Tondrak kasabasında baş gösterdiği için Ermeni müellifleri onu «Tondraklılar taryikatı» adı ile zikreder. Bu taryikatın mensupları, başlarında piskoposluk mevkiine yükselmiş ruhânîler, itibarlı ve ser- vet sahibi erkek ve kadın bazı şahıslar bulunduğu halde, kilise âyin- lerini ve bazı dinî nizamları reddediyorlar ve âyinlerle ibadetlerin ba- sit bir şekilde icra edilmesini istiyorlardı.

Müverrih, taryikata ve reislerine şiddetli bir lisanla hücum eder ve Ermeni kilise büyüklerinin onlara karşı yaptıkları tenkil hareket- lerini ve reislerinin türlü türlü cezalara çarptırıldıklarını hikâye eder.

B i b l i o g r a f y a . Ermenice metin, Venedik, 1844.
Fransızca: *Histoire d'Arménie, comprenant la fin du ro- yaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seld- joukides, par Arisdaguès de Lasdiverd; traduite par la première fois de l'Arménien et accompagnée de notes par Ev. Prud'home, Paris, 1864.*

Vardabet Sargavak Hovannes

Hovannes Sargavak Vardabet — Vardabiet Sargavak Jean

Ermeni müellifleri içinde çok mühim bir yer işgal eden Varda- bet Sargavak Hovannes, XI. asrın ikinci yarısında doğmuş ve 1129 senesinde ölmüştür. Kendi zamanında büyük itibar kazanmış ve bir- çok parlak şakirt yetiştirmiş olan Vardabet Sargavak, tanınmış bir âlimdi. Muhtelif dinî eserleri meyanında mühim bir tarih kitabı da yazmıştır, fakat bu eser kaybolmuştur. Muahhar müelliflerden Gence'li Kiragos, Vardan, Ayrivank'lı Mikhitar ve Ani'li Samuel, Vardabet Sar- gavak'tan büyük sitayişle bahsederler ve Tarihini çok defa zikreder- ler. Bilhassa Ani'li Samuel, *Kronoloji* adlı eserinde ondan çok istifade ettiğini söyler ve kitabından bazı parçaları aynen iktibas eder.

Mezkûr müellifin zikir ve iktibaslarından anlaşıldığı üzere, Var- dabet Sargavak'ın Tarihi, Selçukluların menşeinden başlayarak Sultan Tuğrul ve Alpaslan'dan ve bilhassa Melikşah'dan bahsediyor ve Me- likşah'ın ölümünden sonra halefleri arasında zuhur eden muharebele- rin kaydı ile nihayet buluyordu.

Vardabet Sargavak'ın Tarih'inden Ani'li Samuel'den sonra gelen

diğer hiçbir müellif bahsetmemiştir. Bundan anlaşıldığına göre, bu mühim eser esasen yazıldığı devirde kaybolmuştu. Kayıp kitaptan yalnız Ani'li Samuel'in iktibas ettiği fıkralar kalmış bulunuyor.

Bibliyografya. Bak: Ani'li Samuel.

Urfa'lı Mateos

Mateos Urhayetzi — Matheu d'Edesse

Aslen Urfa'lı bir rahip olup XI. asrın sonunda ve XII. asrın ilk yarısında Urfa şehrinde yaşamış olan Mateos'un yazdığı Vekayinâme, 952 den 1136 senesine kadar geçmiş vak'aları ihtiva eder. Eser, müellifin şakirdi zannolunan Grigor adlı bir papaz tarafından 1137 den 1163 senesine kadar devam ettirilmiştir.

Urfa'lı Mateos'un doğum ve ölüm tarihleri bilinmedikten başka, onun hayatı ve ilmî hüviyetini tesbit ve mütalea etmek için de hiçbir vesika ele geçmemiştir. Zira, Ermeni, Süryanî ve diğer milletlere mensup muasır veya muahhar müelliflerden hiçbiri, eserden iktibaslar yapmış olanlar ve hattâ Vekayinâmenin müzeyyili bulunan papaz Grigor dahi ondan bahsetmemişlerdir. Bu şartlar altında, Mateos'un şahsına dair elde edebildiğimiz malûmatın tek kaynağı kendi eseri oluyor. O, kitabın birkaç yerinde kendisinin Urfa'da doğmuş ve orada yaşamış olduğunu, manastır başrahibi bulunduğunu ve eserini de orada yazmış olduğunu sarahaten zikreder. Vekayinâmecimizin ölüm tarihi meçhul kalmışsa da, eseri, hiçbir hâtıme olmaksızın 1136 da nihayet bulduğuna göre, onun bu veya buna yakın bir tarihte ölmüş olması kuvvetle muhtemel sayılabilir. XVIII. asrın büyük bir Ermeni tarihçisi olan Çamiçyan (*Ermeni Tarihi*, c. III, s. 67), Mateos'un 1144 tarihinde Urfa'nın İmadeddin Zengi tarafından zaptı sırasında ihtiyarlık yaşında olduğu halde telef edilmiş olması fikrini ileri sürer. Mateos, eserinin CCLIII. faslından anlaşıldığına göre hayatının son senelerinde, «prensimiz» diye zikrettiği Baudouin adlı Lâtin prensinin hâkimiyeti altında bulunan Keysun şehrinde bulunmuş ve 1136 senesinde Emîr Muhammed Gâzi'nin bu şehri kuşattığına şahit olmuştur. Esasen müellifin eseri bu vak'ayı anlatmakla sona ermektedir. Binaenaleyh, Mateos'un, Urfa'nın zaptı sırasında mezkûr şehirde bulunmuş olmasına dair kat'i bir şey söylenemez.

Urfa'lı Mateos'un eserinin tetkiykinden anlaşıldığı vechile, kendisi Urfa gibi tarihî bir şehir ve bir ilim merkezinde yaşamış olmasına rağmen, Süryanî diline vâkıf olmamış ve bu lisanla yazılı mühim eserleri okumamıştır. Mateos Bizans tarihine aid vak'aları da çok defa yanlış kaydetmiş olmakla, Grekçe'ye de vakıf bulunmadığını ve binaenaleyh Bizanslı müverrihleri okumadığını belirtmektedir. Mateos, Ermeni tarihine de lâyıkiyla vakıf olmamışa benziyor. Eserinin başlangıcını teşkil eden Bagratuni krallarını birbiriyle karıştırır ve onların hâkimiyeti devirlerini yanlış kaydeder. Bagratuni hâkimiyetinin devrine ve daha eski zamanlara aid hatalar, onun, başlıca Ermeni müelliflerinin eserlerini de okumamış olması intıbamı vermektedir.

Fakat, bütün bu eksiklere rağmen, Urfa'lı Mateos'un *Vekayinâme'si*, müellifin bizzat yaşadığı devre aid vak'aların çokluğu ve bunların bitaraf bir suretle yazılmış olması ve mühim bir kısmının diğer müellifler tarafından zikredilmemiş bulunması dolayısıyla çok ehemmiyetli bir kaynaktır. Urfa'lı Mateos, kendi ifadesine göre, eserini vücuda getirmek için eski kitapları tetkiyk etmiş ve vak'aların kulak veya göz şahidi bulunan âlim ve ihtiyar adamları konuşturmuştur. Müellif, okuduğu kitapların neler ve dinlediği insanların da kimler olduğunu söylememişse de, bilâhire ziya'a uğramış zengin bir arşivden istifade etmiş bulunduğu aşikârdır. Bunun bir delili olarak, İmparator Cimiscès (Hovannes Çımişgik)in 974 senesinde Suriye'ye Araplara karşı yaptığı sefer münasebetiyle Bergatuni Kralı Aşot III. e yazdığı mufassal bir mektubun *Vekayinâme'de* de aynen derc edildiği zikredilebilir. Büyük bir tarihî ehemmiyeti haiz bulunan bu vesikayı Mateos'dan evvelki müverrihlerin hiç biri görmemiş ve tabiatıyla ondan bahsolunmamıştır. İmparator Cimiscès (Çımişgik) bu mektubunda, mezkûr seferini müttefiki bulunan Ermeni kralına hikâye eder; fethettiği mintaka ve şehirleri birer birer sayar ve kazandığı zaferleri bütün teferrüatıyla anlatır. Mateos, şüphesiz, Ermenice bir nüshası da mevcut olan bu mektubu, diğer bazı vesikalarla beraber, başka müelliflere meçhul kalmış bir arşivde görmüş olsa gerektir.

Urfa'lı Mateos, dil ve üslûb bakımından Ermeni edebiyatının altın devri sayılan V. asır müelliflerinden çok uzaktır. O, kitabını kendi zamanının halk dili ile karışık âdî bir lisan ile ve edebî zerafet ve belâgatten mahrum bir üslûb kullanarak yazmıştır. En tesirli ve süzüşli vak'aları bile, hiç heyecana kapılmadan âdî vak'alar gibi kaydeder. Mateos, edebiyat yapmaktan ziyade, vak'aları objektif bir suret-

te sâdikane kaydetmeyi tasarlamış ve bundan dolayı bir tarih kaynağı olarak dolgun ve nisbeten mevsuk bir eser bırakmıştır.

Türk tarihinin tetkiki ve aydınlatılması ve bilhassa Yakın Şarkın Türkler tarafından işgali ve Haçlılara karşı yapılan mücadeleleri için Urfalı Mateos'un *Vekayinâme'si*, Ermeni kaynakları içinde en çok dikkate şâyan bir vesikadır. Mateos, kaydettiği vaka'ların çokluğu, orijinal bir müellif olması ve hâdiseleri daha çok objektif olarak kaydederek tarafsız müşahedesi sayesinde büyük bir ehemmiyet iktisap eylemiştir.

Mateos'un üç kısma ayrılmış olan *Vekâyinâme'si*, 952 senesinde «Arap ülkesinde» ve bilhassa Elcezire ve Urfa şehrinde yedi yıl hüküm sürmüş olan şiddetli kıtlık ve çekirge akınının hikâyesi ile başlar ve muntazam bir kronolojik sıra ile vak'aların kaydına devam eder.

Kısmen uzun tafsilâtle, kısmen de hülâsaten kaydedilen bu vak'aları şu sekiz kısma ayırabiliriz: 1) Arap - Bizans mücadeleleri; 2) Şarkta Bagratuni, Kilikya'da Rubenyan Ermeni hânedanları; 3) Bizans - Ermeni mücadeleleri; 4) Türklerin şark eyaletlerine doğru nüfuz etmeğe başlamaları; 5) Selçuk fütuhâtı; 6) Anadolu'da kurulan müstakil Türk beylikleri; 7) Rum Selçuk Sultanlığı; 8) Haçlı seferleri.

1. Arap - Bizans mücadelelerine aid vak'alar meyanında, İmparator Romanos II. nin, kumandan Mileh'in, İmparator Cimiscès'in büyük seferleri ve bilhassa Urfa, Malatya, Antakya v.s. mühim şehirlerin işgali için yapılmış muhtelif akınlar zikredilebilir.

2. Ermeni tarihini ve dolayısıyla Türk fütuhâtını alâkadar eden bu kısımda, Şarkda, Ani şehri merkez olmak üzere kurulmuş olan Bagratuni hâkimiyetinin beşinci kralı Aşot III. den (953-977) başlayıp mezkûr krallığın hâkimiyeti devrine aid dahilî ve haricî vak'alar, Bizans İmparatorları ile Gürcüler ve diğer Şark milletleri ve Türklerle olan münasebet ve mücadeleler ve mezkûr krallığın 1045 senesinde nihayet bulmasına kadar olan çeşitli hâdiseler görülmektedir.

Muhtelif muntakalarda ve bilhassa Vaspuragan ve Kars'da devam etmekte bulunan küçük Ermeni prenslikleri ile onların o tarihlerde ortadan kalkmalarını, ve daha sonra Kilikya'da meydana çıkan Rubenyan prenslerinin ve bilâhire onların kral olarak hâkimiyet sürdüklerini, bu krallığın muhtelif Müslüman emirlerine ve Bizans kumandanlarına karşı yaptıkları mücadeleleri, Haçlılarla olan münasebetleri ve aynı krallığın dördüncü hükümdarı Leon'un imparator Joannes Komnenos'a esir düşüp İstanbul'a götürülmesine (1197) ka-

dar vuku'a gelen vak'aları tafsilâtli bir şekilde kaydeder.

3. Müverrih, zâhiren mezheb ayrılığından doğmuş görünen bu mücadelelerin safhalarını teferruatıyla hikâye eder, Bizans İmparatorlarının göttükleri gayeyi ve yaptıkları siyasî oyunları belirtir. Bu bahsi alâkadar eden fasıllarda, Bizans İmparatorlarının, Ermeni krallık ve prensliklerine nihayet verip onların toprak ve kal'alarını işgalle şark eyaletlerini Bizans'ın müdafaası için ileri karakollar haline getirdiklerini görürüz. Bu meyanda, Vaspuragan Kralının, kendi ülkesi olan Van eyaletini İmparator Basil II. ye terkederek (1121) mukabilinde Sivas ve havalisini aldığı ve teb'ası ile birlikte oraya göç ettiğini; son Bagratuni Kralı Gagik'in İmparator Konstantin Monomahos tarafından İstanbula çağırılıp cebren alıkonularak tahttan vazgeçirilmesini ve Ani şehri ile hâkimiyet sahasını teşkil eden Şirak eyaletinin Bizanslılara terkettirilmesi; Kars Kralı Gagik'in de, Alpaslan'ın taarruzundan masun kalmıyacağını anlıyarak ülkesini İmparator Konstantin Dukas'a bırakıp (1064) Malatya civarında Dza-mıntav'a sığınması, ve diğer daha bazı küçük prensliklerin aynı âkibete maruz kalmaları teferruatıyla hikâye edilir.

4. Bu kısma aid kayıtlar meyanında, Selçuklu Sultanlarının garba doğru bizzat yaptıkları ilerleyişten evvel, şark eyaletlerinde akınlar yapan ve bazı müstahkem mevkiilerle mıntakaları işgal eden Türk emîrlere temas edilmektedir. Bunlardan Çağrı Beyin 1016 senesinde Vaspuragan Ermeni Krallığına karşı yaptığı taarruz; Fadlun ile Ebusuar (Ebu al-Suar)ın Arran reisi Topraksız Davit'e karşı yaptıkları muharebeler (1037); Ebusuar'ın Dovin'e hâkim olması; Sultan Tuğrul'un Doğu, Bulgi ve Anazuğbi gibi bozuk adlarla kayıtlı olan kumandanlarının 1046 senesinde Musul'a kadar yaptıkları ilerleyişleri ve Arapları yenmeleri; Urmiye havalisine hâkim olan Ebu'l Hayca'nın Van gölü havzasına yaptığı akını; İbrahim (Yinal) ve Kutulmuş'un Arzen şehrine hücumları zikredilebilir.

5. Bu kısımda Selçuklu Sultanlarıyla onların bizzat yaptıkları fütuhatlarından ehemmiyetlerine göre geniş bir surette bahsedilmiştir. Tuğrul'un İran'ı zaptettikten sonra garba doğru yaptığı ilerleyiş, Malazgird inuhasarası, Malatya'nın, Sivas'ın, Bağın (Argini)nin v.s. yerlerin zaptı az çok teferruatla hikâye edilmiştir.

Alpasian'ın fütuhatından geniş bir surette bahsedilmiştir. Bu Selçuk Sultanının Anadolunun içlerine yaptığı ilerlemeler, Bizans ordularını hezimete uğrattığı ve muhtelif mıntakalarda yarı müstakil veya

muhtar vaziyette henüz mevcut bulunan Hıristiyan prensliklerine nihayet verdiği nakledilmiştir. Bu cümleden olarak, Ağuvan (Arran), Gürcü ve Ermeni topraklarına yapılan akınları ile çetin mücadeleleri, Ani'nin zaptı, Urfa'ya karşı yapılan ikinci ve üçüncü seferler, İmparator Romanos Diogenes'in Membiç'e karşı yaptığı seferi, Emîr Kırıç'ın isyanı, meşhur Malazgird meydan muharebesini ve Diogenes'in esaretini, Alpaslan'ın öldürülmesini ve Melikşah'ın tahta çıkmasını zikredebiliriz.

Bütün diğer Ermeni müellifleri gibi, Mateos da Melikşah'tan çok sitayişle bahseder ve onu «en âdil hükümdar» diye vasf'eyler. Bu müellifde, Melikşah'ın hâkimiyeti devrine aid başlıca vak'alara dair kayıtlar: Urfa ve Antakya bölgelerinde vuku' bulan mücadelelerin tafsilâtlı hikâyeleri; Filartos'un tek başına hâkimiyet kurmak emeli ile yaptığı hareketleri; onun Urfa'yı ele geçirmesi fakat nihayet Türk tazyikine mukavemet edemeyip Sultan Melikşah'ın nezdine giderek Müslüman olması ve fakat Sultandan yüz bulamayıp ortadan çekilip kaybolması; Kutulmuş'un oğlu olup Konya Sultanlığının müessisi bulunan Süleyman Şah'ın Antakya'yı zaptetmesi; Şeref üd-Devle'nin Süleyman'a karşı yürümesi ve fakat yenilip öldürülmesi; Tutuş ve Adsız arasında zuhur eden mücadeleleri; Tutuş'un Antakya'yı zaptetmek için Süleyman Şah ile yaptığı büyük meydan muharebesi ve Süleyman'ın ölümü gibi mes'elelerdir.

Keza, Sultan Melikşah'ın bizzat garba doğru yürüyerek Akdeniz sahillerine kadar olan bütün ülkeleri fethetmesi ve Yağsıyan'ı Antakya'ya, Aksungur'u da Haleb'e vali tayin ettikten sonra İran'a geri gitmesi; Urfa'nın Emîr Bozan tarafından zaptı; Bozan'ın Yağsıyan ve Aksungur ile beraber Greklere karşı yürüyüp İznik'i muhasara etmeleri; ve nihayet Sultan Melikşah'ın Bağdad'da öldürülmesi hikâye edilmektedir.

Müverrih, Sultan Melikşah'ın ölümünü müteakıyp, oğulları Berkiyaruk ve Tafari'n ve amcaları Tutuş'un arasında vukubulan rekabet ve bundan dolayı zuhur eden muharebelere ve nihayet Selçuk İmparatorluğunun parçalanmasına dâir uzun uzadıya ma'lûmat verir.

6. Bu kısımda, Selçuk İmparatorluğu devrinde Anadolu'da kurulmuş büyük ve küçük müstakil Türk beyliklerinden bilhassa Danişmendliler, Artukoğulları ve şarkta (Ahlatta) Şahiarmen ünvanıyla hüküm süren beylerden, onların birbiri ile ve diğer Müslüman beyleriyle yaptıkları mücadelelerden ve Haçlı seferlerinde nasıl ve ne suretle te-

mayüz ettiklerinden teferruatlı bir tarzda bahsedildiğini görüyoruz.

7. Müverrih, bu kısımda, Selçuk Sultanlığının müessisi Süleyman Şahın oğlu Kılıçaslan I. nın Bizans ordularına karşı yaptığı muharebeleri, yerli Müslüman ve Hıristiyan beylikleri ile olan münasebet ve mücadeleleri ve bilhassa Haçlılara karşı yaptığı savaşları ehemmiyetle hikâye eder.

8. Vekayinâmecimizin eserinin en mühim kısmını teşkil eden Haçlı muharebeleri, fazla tafsilâtlı ve orijinal kısım olduğundan eserin en çok alâka uyandıran tarafıdır. Urfa'lı Mateos, bu kısımda, muasır bulunduğu Birinci Haçlı Sefer'ini bütün teferruatı ile nakleder ve bilhassa Anadolu'da vukubulan muharebeleri hemen hemen tam bir bitaraflıkla anlatır. Mateos Vekayinâmesinin gerek Müslüman gerek Lâtin müverrihlerinin aynı mevzu'â aid eserleri meyanında, ihtiva ettiği bir çok orijinal kayıtlar sayesinde bu sefere aid birinci derecede bir kaynak olduğunu Avrupalı müsteşrikler de teslim ederler.

Bu kısımdaki vak'aları birer birer göstermek ve hattâ yalnız en mühimlerini saymak bile çok yer tutacağından, hülâsaten diyebiliriz ki bu bahislerde Anadolu'da ve Suriyenin şimal mıntıklarında mühim şehirleri işgal ederek muhtelif prenslikler ve Filistin'de Kudüs Krallığını kuran Godefroy da Bouillon, Bohémond, Tancrede, Saint Gilles, Josselin, Richard, Roger, Galeran, v.s. Frenk kumandanları ve onlara karşı çıkan en meşhur Türk emirlerini görüyor ve yapılan şiddetli muharebelere şahid oluyoruz.

Bu muharebelerde sırası ile sahneye çıkan Türk kumandanlarından Kılıçaslan I, Yağisiyan, Sukman, Tuğtekin, Kerboğa, Danişmend (Muhammed), Çekermiş, Memdud, Balak, Pursuk, Emir Gazi ve Zengi'yi zikredebiliriz.

Vekayinâme, aynı zamanda, bu muharebelerle ilgili olan Urfa, Antakya, Haran, Suruc, Birecik, Keysun, Elbistan, Trablus, Til başer, Til Hamdun, Samosat, Malatya, Maraş, Azaz, Raban, Behisni, Haleb, Musul, Membiç, Harput, Ayntab, Gargar, Sur, Dımışk, Rumkale, Siverek, Silifke gibi şehir ve kal'alar hakkında dolgun bir kaynaktır.

Urfa'lı Mateos'un müzeyyili papaz Grigor, *Vekayinâme*'ye 1137-1163 tarihlerinde vukubulan hâdiseleri ilâve etmiştir. Bu kısımda, İmparator Aleksias Komnenos'un Kilikya ve Suriye'ye yaptığı sefer, Urfa'nın Zengi tarafından zaptı, Zengi'nin öldürülmesi, Josselin ve Baudouin'in Urfa'yı geri almak için yaptıkları teşebbüs, Baudouin'in ölümü ve Ermeni rahibi Vasil'in onun için yazdığı mersiye, Konya Sul-

tanları Mesud ve oğlu Kılıçaslan II. nin gerek Bizans İmparatoru gerek Müslüman beylerine karşı yaptıkları harpler, Kılıçaslan II. ile Yakupaslan arasında zuhur eden mücadele, Nureddin'in Kudüs Kralı ile yaptığı çarpışma, İmparator Manuel'in Miriokefalon'da Kılıçaslan'a mağlûp olması, Kılıçaslan'ın İstanbul'a giderek imparatorla barış ve ittifak akdetmesi gibi mühim vak'alara dair malûmat mevcuttur.

Bibliyografya. *Vekayinâme*'nin Ermenice metni, üç yazma üzerinden 1869' da Kudüs Ermeni manastırı matbaasında tab'edilmiştir.

Tercümeleler: 1) *Chronique de Matheu d'Edesse* (952 - 1136) avec la continuation de Grégoire le prêtre jusqu'en 1162; par Ed. Dulaurier, Paris, 1858. 2) *Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Matheu Yierets, et Extrait de cette histoire relatif à la première Croisade, arménien et en français* par M. Chahan de Cirbied, Paris, 1812. 3) *L'Histoire des Croisades d'après les Chroniques arméniens*, par. Ed. Dulaurier, Paris, 1848. 4) *Les Chefs Belges de la première Croisade, d'après les historiens arméniens*, par Felix Nève. 5) *Beitrag zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen*, von H. Petermann.

Türkçe tercümesi, metni Fransızca tercümesi ile karşılaştırmak ve Fransız mütercimi Ed. Dulaurier'nin hâşiyelerinden de istifade edilmek suretiyle Tarih Kurumu namına tarafımdan yapılmıştır. (Kitap henüz basılmamıştır.)

Ani'li Samuel

Samuel Anetzi — Samuel d'Ani

Yaptığı uzun bir «Kronoloji Cetveli» ile tanınmış olan bu Ermeni müellifi XI. asırda yaşamıştır ve Urfa'lı Mateos'a muasır gibi görülmektedir. Samuel, Ani başkilisesinin papazlarından biri idi ve bundan dolayı Ani'li lâkabından başka *Yeretz* (papaz) ünvanı ile de yâd edilir. Samuel, Georg adlı bir rahibin şakirdi olduğunu söyler, fakat müverrih Vardan onu Vardabet Sargavak Hovannes'in talebesi olarak zikretmiştir.

Ani'li Samuel'in Kronolojisi, Milâttan evvel ve sonraki devirlere aid olmak üzere iki kısma ayrılır. Birinci kısım, Âdem'den başlayarak İsa'ya kadar, Tevrat'a ve eski müelliflerin yazılarına göre geçen vak'aların bir hülâsasıdır. İkinci kısım, Milâd başlangıcından 1179 senesine kadar geçen mühim vak'aları tarih sırasıyla hülâsaten kayıddan ibarettir. Kronoloji, meçhul bir müzeyyil tarafından 1348 tarihine kadar devam ettirilmiştir.

Müellif, bu eserin tanziminde, gerek Ermenice ve gerek Grekçe yazılı birçok eserden istifade etmiş ve kendisinin de söylediği gibi, muhtelif müellifler arasında görülen ihtilâflı noktaları karşılaştırmak suretiyle tespit ve halletmiye çalışmıştır. Ani'li Samuel'in Kronolojisi, muasır bulunduğu senelerin vak'alarını tespit ettikten başka, kısmen ele geçmemiş olan eski müelliflerin yazılarından iktibaslarla bir kat daha ehemmiyet kazanmıştır. Onun en çok istifade ettiği müellifler arasında meşhur kilise tarihçisi Eusebios ve en büyük Ermeni tarihçisi Khoren'li Moses bulunmaktadır. Yukarıda söylediğimiz veçhile, Ani'li Samuel, Vardabet Sargavak'ın kaybolmuş Tarih'ini en iyi tanıtan müellifdir.

Ani'li Samuel Kronolojisi'nin ihtiva ettiği başlıca devirler, Şark eyaletlerinde Arap hâkimiyeti, Bagratuni ve Gürcü krallıkları, Selçuklular (bilhassa Alpaslan ve Melikşah'ın garba doğru ilerleyiş ve hâkimiyetleri), Haçlı seferleri ve Kilikya Rubenyan krallığı devirleridir.

Müzeyyilin ilâve ettiği kısımda, Mogul akınları, Konya Sultanlığı ve Anadolu Türk beylikleri hakkında mühim malûmat mevcuttur. Müellif, yazmış olduğu vak'aların tarihlerini İran, Ermeni ve Mîlâdî takvimlerine göre gösterir ve bahsettiği devir veya senenin başında iktidar mevkiinde bulunan imparatorların, kralların, valilerin, patriklerin ve Türk hâkimiyeti devrinde de sultanların adlarını zikreder.

B i b l i o g r a f y a . Ermenice metin henüz neşredilmemiştir. Eserin Lâtince tercümesi, Kardinal A. Maio ve Rahib Zohrab tarafından yapılmış ve 1818 de Milâno'da, 1839 da da Roma'da tab'edilmiştir. Fransızca tercümesi, *Samuel d'Ani, Table Chronologique* adı ile Brosset tarafından yapılmıştır. (Collection d'historiens arméniens, St. Pétersbourg, 1876, c. II.) Haçlı seferlerine aid kısım (1178-1340) Dulaurier'nin *Recueil des Hitoriens des Croisades (Documents Arméniens, c. I.)* inde neşredilmiştir.

Ani'li Mikhitar

Mikhitar Anetzi — Mekhitar d'Ani

XII. asrın ikinci yarısında yaşamış olan Mikhitar, Ani'li Samuel gibi Ani başkilisesinin papazlarından idi ve bundan dolayı Ani'li tesmiye edilmiştir.

Bu âlim papazın eserleri meyanında bir de Tarih kitabı vardır ki bu eser zamanla kaybolmuştur. Ani'li Mikhitar'dan en çok bahseden müverrih Vardan, onun eserini çok defa zikretmiş ve ondan bazı fıkraları iktibas eylemiştir. XIII. asra aid Ermeni müelliflerinden Stepannos Orbelyan da Ani'li Mikhitar'dan bahsetmiş ve onun eserini «enfes bir tarih» diye vasıflandırmıştır. Elde edilen malûmata göre, Mikhitar'ın Tarih'i, Âdem'den başlayarak eski devirleri, Ermeni tarihinin ilk devirlerinde hüküm süren Haygazunik (Haïciens) sülâlesinin krallarından, Part hâkimiyetinden, Arşagunik (Arsacides) sülâlesinden, Sasanî ve Arap hâkimiyeti devirlerinden ve Hovannes Sımbat'a kadar Bagratuni krallarından hulâsaten bahsettikten sonra, bu tarihten, yani 1020 senesinden 1193' e kadar geçen vak'aları mufassalan anlatır.

Meşhur Ermeni filologlarından K. Patkanyan, Mikhitar'ın Tarih'inin bir parçasını bir yazma koleksiyonunun içinde bulmuş ve 1879 senesinde St. Petersburg'da neşretmiştir. Keşf edilen parça, eserin baş tarafı olup daha ziyade Ermeni tarihinin eski efsânevî devirlerinden bahseder. Kitabın fihristinden, eserin üç kısma ayrılmış olduğu anlaşılıyor. Birinci kısım Haygazunik (Haïciens) krallarından Paruyr'dan Bagratuni kralı Hovannes'e kadar (M. E. 606? - M. S. 1120), ikinci kısım 1120 - 1210, üçüncü kısım da Haçlı Seferleri'nin başlangıcı devirinden bahsetmekte idi. Ani'li Mikhitar'ın eserinin en orijinal kısmı, Arap hâkimiyetinin inhitatına ve Selçuklulara aid olsa gerektir. Müverrih Vardan kendi eserinde, bu devre aid olup Selçuklulardan Tuğrul II. ye kadar uzayan kısmın Ani'li Mikhitar'dan naklen yazılmış olduğunu söyler.

Vardan'ın anlattığına göre, Ani'li Mikhitar, Ociye adlı bir İranlı'nın Grekçe'ye dahi tercüme edilmiş bir eserine istinaden güneş ve ay tutulmalarına dair bir kitap da yazmıştır. Bu eserde, güneşin kendiliğinden tutulmayıp buna ayın sebep olduğu izah edilmekte idi. Mik-

hitar'ın bu eseri de, müellifin Tarih'i gibi kaybolmuştur.

Bibliografya . Bak: Müverrih Vardan.

Vardapet Vanagan Hovannes

Hovannes Vanagan Vardapet - Jean Vanagan

Tavuş kal'ası civarında bulunan bir manastırda yaşadığı için Tavuş'lu lâkabi ile anılan Vardapet Vanagan, XIII. asrın Ermeni âlimleri meyanında yüksek bir mevki işgal eder. Vardapet Vanagan, bir kanun kitabı ile meşhur Vardapet Mıkhitar Koş (Köse Mıkhitar)ın şâkirdidir; kendisi de Khoranaşad adlı manastırında bir çok değerli talebeler yetiştirmiştir. Aşağıda göreceğimiz Genceli Kiragos ve müverrih Vardan onun yetiştirdiği en parlak müelliflerdir ve eserlerinde hocalarından sitayişle bahsederler, bu âlim zatı çok methederler.

Vardapet Vanagan'ın hayatı ve eserleri hakkında elde edilen malûmatı, şakirdlerin ve bunlardan bilhassa Kiragos'un ve Vardan'ın yazılarına medyunuz. Kiragos, hocası ile birlikte uzun zaman manastırlarda bulunmuş ve aşağıda kendi biyografisinde görüleceği gibi, onunla beraber Mogullara esir düşmüştür. Vardapet Vanagan, fidye mukabilinde kurtulduktan sonra, yarı harabe haline gelmiş bulunan manastırına çekilmiş, orada çalışmaya devam edip bilhassa şahidi olduğu vak'aları kaleme almıştır. Vardapet Vanagan 1251 senesinde bu manastırda ölmüştür.

Vardapet Vanagan dine ve kiliseye müteallik birçok eserlerden başka bir de tarih yazmıştır ki bu eser elimize geçmemiştir. Vardan'ın ve Kiragos'un bu kitaba dair yazdıklarına göre, çok mühim bir eser olan bu Tarih'de, Mogol istilâsı etraflı bir surette nakledilmişti. Filvaki, Vardapet Vanagan gibi bir âlimin yakından gördüğü ve şahsen içinde bulunduğu vak'aları kayd ve izah eden mezkûr kitap, tarihimizin Mogol istilâsı denilen sefaletli ve karanlık devrini aydınlatmak bakımından çok kıymetli bir kaynak olacaktı. Müverrih Vardan, hocasının bu kitabı için şu malûmatı verir: «1236 senesinden 1262 senesine kadar Okçu milletinin (Mogulların), Büyük denizin (Akdenizin) beri tarafındaki memleket ve devletlere, İranlılara, Ağuanlara, Ermenilere, Gürcülere ve Ermenilerle, Süryanilerle, Greklerle, Müslümanlarla ve Türkmenlerle meskûn olup Rum ülkesi denilen yerler-

de oturanlara yaptıkları bütün mezalim, muhterem babamız Vardapet Vanagan tarafından teferruatıyla yazılmıştır.»

Bibliyografya. Bak: Gence'li Kiragos ve Müverrih Vardan.

Gence'li Kiragos

Kiragos Gantsağetzi — Kiracos de Gantzac

Vardapet Vanagan'ın şakirdi olan bu müellif, Müverrih Vardan ile ders şeriki olduğu ve ikisinin eseri de aynı devreye aid bulunduğu için Ermeni edebiyatı tarihinde daima beraber zikredilir ve hattâ tarihlerinin nüshaları çok defa tek bir cild halinde istinsah edilmiş olarak bulunmuştur.

Kiragos'un biyografisini ve değerini tebarüz ettirecek bir kaynağımız yoktur. Bu zat hakkında bildiklerimiz ancak kendi eserinden çıkarılmış notlardır. Kiragos, *Ermeni Tarihi* adlı eserinin bir yerinde, kitabını yazmağa başladığı 1241 senesinde kırk yaşında olduğunu söylediğine göre XIII. asrın başlangıcında doğmuş olsa gerektir. Kiragos'un *Tarih'i* 1265 senesinde nihayet bulmuş ve kendisi de refiki Vardan'la beraber hemen hemen aynı senede yani 1272 de ölmüştür.

Kiragos, Gence'de doğmuş ve XII. asrın meşhur Ermeni âlimlerinden Mikhitar Koş'un kurmuş olduğu Gedik manastırında tahsil etmiştir. Bir vakit, hocası Vardapet Vanagan'la beraber Tavuş kal'asının yakınında bulunan Khoranaşad manastırında oturmuş, bilâhire, bu manastırın, Celâleddin Harzemşah'ın askerleri tarafından tahrip edilmesi üzerine, manastır mensupları ile birlikte, o civardaki bir mağaraya çekilmiştir. Bu mağara Mogul istilâsı sırasında ihata edilmiş ve Kiragos, hocası Vardapet Vanagan ve diğer rahiplerle oraya iltica etmiş olan halkla beraber esir düşmüştür. Müellif, bu hâdiseyi kitabında uzun tafsilâtle hikâye eder. Kiragos, hocası serbest bırakıldığı halde, kendisi, «yazı işlerinde istihdam edilmek üzere» Mogullar tarafından bir zaman alıkonulmuştur. Nihayet bu zat bir kolayını bulup Mogulların elinden kaçmış ve harap bir halde bulunan Gedik manastırına dönmüştür. Onun bu manastırda ne kadar kaldığı ve daha nerelere gittiği ve ne gibi vazifelerde bulunduğu bilinmiyor.

Kiragos'un, çoğu dinî mevzu'lara aid olarak yazdığı bir çok eserlerden yalnız *Ermeni Tarihi* adlı kitap mevcuttur. Bu eser, çok kıymetli bir tarih kaynağı olmakla beraber, dil, üslûp ve tanzim şekli bakımından müellifinin çok ma'lûmatlı bir mütefekkir olduğunu ispat etmekten uzaktır. Müverrih Vardan, bu refikinden bahsettiği vakit onu «her şeyde benim yardımcım» ve başka bir yerde de «tam babası (yani Vardapet Vanagan) gibi» sözlerle vasıflandırmıştır. Vardan gibi ciddî bir müellif tarafından ifade edilmiş olan bu fikir tereddüde mahal bırakmaz ise de, bunu fiilen tespit edebilmemiz için maalesef Kiragos'tan başka bir eser elimize geçmemiştir.

Kiragos'un Türk veya İran ve az çok da Mogul dillerine vâkıf olması çok muhtemeldir. Onun, Türk hâkimiyetinin bir merkezi olan Gence şehrinde olması, Türk lisanına âşina bulunduğuna delil sayılabilir. Bundan başka, Kiragos'un bizzat kendi ifadesine göre, «yazı işlerinde kullanılmak üzere» Mogulların kendisini yanlarında alıkoymak istedikleri bu ciheti açıkça ispat etmektedir.

Yukarıda söylediğimiz veçhile, Genceli Kiragos'tan elimize yalnız bir tarih eseri geçmiştir. Müellif, *Ermeni Tarihi* adıyla neşredilmiş olan bu kitabı 1241 senesinde yazmağa başlamış ve 1265 de bitirmiştir. Kiragos, bu eserin bilhassa ilk kısmında, en çok Ermeni kilisesi tarihine âid vak'alara yer vermiş ve görünüşe göre gayesi daha ziyade Ermeni Kilisesinin teessüsünden itibaren geçirdiği safhaları, mühim şahsiyetlerin hayatını ve mezhep mücadelelerini nakletmek olmuştur.

Bununla beraber, Kiragos, eserinde, şark ülkelerinde vuku'bulan belli başlı hâdiseleri de kaydetmekten geri durmamış ve kitabına daha geniş bir mahiyet verip ona büyük bir ehemmiyet kazandırmıştır. Bu eser, bilhassa Mogul tarihi ve Mogul müstevliyelerinin Gürcü ve Ermeni ülkeleri ile Anadolu'da ve Suriyede yapmış oldukları taarruz ve tahripleri hakkında verdiği geniş ma'lûmat sayesinde kıymetli bir tarihî kaynaktır. Filhakika, Gence'li Kiragos, Mogul istilâlarına şahit olmuş ve Mogullarla yakından temasta bulunmuş olup, verdiği ma'lûmatı bu sıfatla kaleme almıştır.

Gence'li Kiragos'un eseri, IV. asrın başlangıcından, Ermeni Kilisesinin müessisi Grigor Lusavoriç'ten başlar. Yazının ilk kısmı, daha evvelki Ermeni müelliflerinin eserlerinden toplanmıştır ve Ermeni kilise reislerinin hayat ve faaliyetlerine dâir ma'lûmatla doludur. Kiragos, aynı zamanda Bizanslılardan, İranlılardan ve Araplardan da ay-

nı tarzda az çok ma'lûmat verir ve Bizans ile İran ve Bizans-Arap mücâdelelerine aid bâzı mühim vak'aları kaydeder.

Bu müverrih tarafından yazılan eserin tarih bakımından dikkate şâyan olan kısmı, Şark ve Kafkas ülkelerini alâkadar eden vak'alara âid kayıtlardır. Bunlar meyanında, Ağuvan (Arran) memleketinin Sasanî ve Arap devirlerindeki vaziyetine, bu halkın Hazarlarla olan münâsebatına, Arap hâkimiyetine ve daha sonra oralarda kurulmuş olan muhtelif Türk beyliklerine dâir verilen ma'lûmat zikredilebilir.

Ermeni tarihine aid kayıtlara gelince, Kiragos, Bagratuni hânedanının krallık mevkiine çıkmasını, birbirini takib eden kralların Bizanslılar ve Müslümanlarla mücadele etmelerini ve mezkûr krallığın sukutunu hulâsaten hikâye eder.

Kitapta, Gürcü krallığı ile bu havalide muhtelif zamanlarda zuhûr eden diğer Hıristiyan krallık ve prensliklere aid bâzı enteresan ma'lûmat da mevcuttur. Oğuz Türkleri'nin garba doğru yürüyüşleri ile Arap hâkimiyetinin inhitatını ve müellifin «İskitler» tesmiye ettiği Türklerin, Arapların yerine geçmelerini açık bir surette ifade eden Kiragos, Türkler için: «Bunlar birçok milletleri yenerek kendilerine tâbi kıldılar ve Arapları da itaat altına aldılar. Fakat reislerinin adlarını hiçbir yerde görmediğimiz için burada kaydedemedik» der. Anlaşıldığına göre, Kiragos, kendisine muasır olan müverrih Vardan'ın edinmiş olduğu geniş ma'lûmattan mahrum kalmış ve bâzı mühim Ermenice eserleri de görmemiştir.

Bununla beraber, Kiragos, az ileride, Tuğrul'dan başlayarak Selçuklu Sultanlarını sıralar. Alpaslan'dan, Ani şehrinin zaptı, Malazgird meydan muharebesi ve Sultan'ın katli münasebetiyle Bahseder. Sultan Melikşah için Kiragos da, diğer Ermeni müellifleri gibi sitayişli bir lisan kullanır. Fakat bu büyük sultanın işlerinden bahsetmez. Selçuk tarihine aid kısım, Tutuş ile Berkyaruk arasında zuhûr eden mücâdele ve Berkyaruk'tan sonra imparatorluğun parçalanması ve dağılması ile nihayet bulur.

Kiragos, eserinde, kendi muhitinden uzak bulunan Suriye ve Anadolu'ya aid bâzı vak'alara da yer vermiştir. Bu meyanda, Ermeni mültecilerinin Kilikya'ya yerleşip orada Filartos'la birleştiklerini, bâzı kal'alar zapt ederek müstakil bir prenslik kurduklarını, Müslümanlarla yaptıkları mücâdeleleri, Haçlı Seferlerini, Kudüs'ün Salâhaddin tarafından zaptını, Frank krallığının nihayet bulmasını bâzı teferruatla kaydeder.

Kitapta Mogul istilâsından evvel, şark ülkelerinde müslüman ve

hristiyan ve bilhassa Gürcü hâkimiyetleri hakkında mühim ma'lûmat mevcuttur. Bu meyanda, aslen Kürd olup hristiyanlığı kabûl etmiş ve Gürcü kraliçesi Tamar'ın hizmetine girmiş olan Zakare ve İvane adlı iki kardeşin yaptıkları fütuhata geniş bir yer verilmiştir. Bu iki kumandanın, müslümanların elinden birçok kal'a ve şehirleri zapt etmeleri, Ahlat'a karşı yaptıkları taarruzları, bu taarruzda yenilip İvane'nin esir düşmesi, İvane'nin, kızını Guz (Keykauz?) ile evlendirip hürriyete kavuşması, bu kadının bilâhire Melik Eşref'le evlenmesi sayesinde hristiyan prenslerle müslümanlar arasında dostluk husule gelmesi ehemmiyetle nakledilir.

Gence'li Kiragos'un eserinin en mühim tarafı Mogul istilâsı tarihidir ki bu, tarihçileri en çok alâkadar eden kısımdır. Müellif, bu kısımda, kendisinin dâima «Tatar» tesmiye ettiği Mogulların Gürcüstan'la Ermeni eyaletlerine ve diğer şark ülkelerinden başlayarak Bağdad'a kadar yaptıkları taarruzlardan, onların âdet, din ve dillerinden ve teşkilâtlarından bahseder. Bu vak'aların muasırı olduğundan ve bilhassa Mogullarla çok defa bizzat temas etmiş bulunduğundan onlar hakkında mevsuk ve kıymetli ma'lûmat verir. Kiragos, Mogul istilâlarına, 1220 senesinde, Sabata Bahadır adlı bir reisin kumandası altında, Derbend yolu ile Ağuvan (Arran) memleketine, Gürcülere karşı yapılan taarruzun hikâyesi ile başlar; ve Mogulların bu taarruzu müteakıyp geri çekildiklerini söyledikten sonra Şimalî Kafkas kavimlerinden Kıpçakların, tabii bu taarruzların neticesi olarak, cenuba hicret edip Gence civarına yerleşmelerini, Gürcülerin buna razı olmayıp karşı koymalarını ve fakat Kıpçaklara yenilmelerini îzah eder.

Kiragos, keza, Mogulların devamlı taarruzlarını anlatmaya başlamadan evvel, Celâleddin Harzemşah'ın, onların önünden kaçarak Arran ve Gürcü ülkelerini zapt ile oralarda yaptığı şiddetli hareketlerinden bahseder. Sultan Celâleddin'in Van bölgesine karşı yaptığı taarruzla Melik Eşref ve kardeşi Kemâl'in, Konya sultanı Alâeddin'den başka Ermeni ve Frank kuvvetleri ile müttefikan ona karşı koymalarını hikâye eder. Eserde, bundan sonra, Celâleddin'in Arran bölgesinde bulunan Muğan ovasına kaçması, Mogullar tarafından Âmid'e kadar kovalandığı ve nihayet yolda öldürüldüğü anlatılır.

Müellif, Mogul istilâlarına, Cengiz ile halefeleri ve onların muhtelif istikametlere doğru yapmış oldukları büyük akınlara dâir duyduklarını nakletmekle başlar. Bundan sonra Kiragos'un naklettiği vekayi' takip edilecek olursa, tarih sırasıyla aşağıdaki vak'a ve şahıslar hak-

kında bir takım dikkate şayan ve mühim ma'lûmat bulunduğu görülür. Mogulların, Çarma Han'ın kumandası altında Celâleddin Harzemşah'ı yendikten sonra bütün İran'ı işgal etmeleri. Gence şehrinin muhasarası, zaptı ve tahribi, Mogulların, Molar Noyan'ın kumandası altında Gürcü memleketinde yaptıkları mezalim. Şamkor şehri ile bazı mühim kal'aların zapt ve tahribi.

Vardapet Vanagan ile maiyetini teşkil eden Ermeni ruhanîlerinin ve bu meyanda Kiragos'un esir olarak Mogulların eline düşmeleri. Vardapet Vanagan'ın serbest bırakılması ve müellifimizin de bilâhîre kaçmağa muvaffak olması. Çağatay kumandası altında Lore şehrinin zaptı. İtaat eden bâzı yerli Gürcü ve Ermeni prenslerinin durumu. Çarma Han'ın kumandası altında bulunan Mogul ordusu tarafından önce Ani şehrinin, sonra da Kars'ın zaptı. Gürcü kraliçesi Ruzudan'ın isyanı. Kraliçeye karşı diğer bir Gürcü kralının tahta çıkarılması ve bunun Hâkan'a tâbî olması. Teodosiopolis(Erzurum)un zapt ve tahribi Bayçu ile Sultan Gıyaseddin arasında vuku'bulan harb. Sultanın mağlûp olup kaçması ve Kayseri, Sivas, Erzincan v.s. şehirlerinin zaptları ve talan edilmeleri. Kilikya Ermeni kralı Hetum I.(Heytum)ile Mogullar arasında aktedilen ittifak. Gürcü kralları ile prenslerin ve bâzı ruhanî reislerin elçi olarak Karakorum'a Hâkan'ın yanına gitmeleri. Kilikya kralı Hetum'un kardeşi olup aynı krallığın ordu başkumandanı bulunan Simbat'ın Karakorum'a Hâkan'ın nezdine gitmesi ve bâzı yerlerin mezkûr krallığa iade edilmesine dâir fermanları hamilen geri dönmesi. Babasının tahtını ele geçirmek üzere Hâkin'ın yanına gitmiş olan Sultan Gıyaseddin oğlu Alâeddin'in, Ermeni kumandanı Simbat'la beraber geri gelmesi. Büyük Han'ın ölümü üzerine Mogul reisleri arasında zuhûr eden mücâdele. Batu'nun kuvvetlenmesi. Mengü Han'ın tahta çıkması Batu'nun Sardak adlı oğlunun hıristiyanlara karşı gösterdiği hüsn-i niyet. Sardak'ın da hıristiyan olduğuna dâir olan rivâyet. 1254 senesinde, Mengü Han'ın emri ile yapılan umûmî nüfus sayımı ve tarh edilen vergiler. Kral Hetum'un, Karakorum'a Küyük Han'ın nezdine gitmesi. Kralın bu uzun seyahat esnasında gördüğü muhtelif bölgeler halkının âdet ve durumlarına dâir kendi ağzıyla anlatmış olduğu uzun hikâye.

Hulâgû'nun garba doğru yürüyüşü. Onun emri ile, önceden gelmiş olan Mogulların Konya sultanlığı ülkelerine doğru gidip oralarını zapt ederek yerleşmeleri. Sultan Alâeddin'in Alâiye'ye iltica etmesi. Sultanlığın Akdeniz'le Karadeniz sahillerine kadar olan bütün topraklarının istilâya uğraması. Hulâgû tarafından Bağdad'ın zapt ve tahribi ve son

halifenin öldürülmesi. Meyyafarkin şehrinin zapt ve tahrib edilmesi. Hulâgû'nun Haleb'e karşı yürüyüşü ve bu şehir ile Dımışk, Hums, Hama ve Mardin'in zaptı. İsmailîlerin imhası. Mısır Sultanı ile Kitboğa arasında vuku' bulan büyük meydan muharebesi. Mogulların, beraberlerinde bulunan büyük sayıda Ermeni ve Gürcü askerleri ile birlikte hezimete uğrayıp büyük telefat vermeleri.

Müellif, kendisinin bulunduğu yerden çok uzak diyarlarda vuku' bulan yukarıdaki vak'alardan başka bilhassa Bağdad'ın zaptı ile talan edilmesini, Mogul ordusunda bulunan Gürcü ve Ermeni şeflerden bizzat işittiğini söyler, ve bu şeflerden bâzılarının adlarını da zikreder.

Kiragos, Mengü Han'ın ölümünden sonra Arıkboğa ile Kubilay arasında zuhur eden rekabetten, bu iki reis arasında vuku' bulan harpten bahseder. Müellif, vak'aların seyrini tâkiyb ederek Erikboğa'nın yenilip öldürülmesi üzerine, aynı rekabetten dolayı Hulâgû ile Berka arasındaki muharebeyi, Hulâgû'nun 1265 senesinde öldüğünü, oğlu Abaka'nın tahta çıkmasını ve Bizans imparatorunun kızı ile evlenmesini hikâye eder ve yazısına burada nihayet verir.

Yukarıda söylediğimiz veçhile, Kiragos'un eseri, elde mevcut yazmalara göre, 1265 senesinde nihayet bulur. Müellif 1272 senesine kadar yaşamış olduğu için, kalan 6-7 yıllık vak'aların da eserde mevcut olması icab eder. Bu eksik kısmın da yazılmış ve kaybolmuş bulunması ihtimali akla gelmektedir. Nitekim, Venedik Mıkhitaryan kütüphanesinde bulunan bir yazmanın sonunda, müstensih, yedi boş yaprak bırakmış ve bir haşiye ile, eserin devamını bu yapraklara doldurmak ricasında bulunmuştur. Bununla beraber, diğer hiçbir nüshada bunun gibi bir şerh görülmemiştir.

Bütün bu kayıtlardan anlaşıldığı veçhile, Gence'li Kiragos'un eseri Mogul tarihi ve onların bilhassa Yakın Şark memleketlerine yaptıkları akın ve istilâlar için çok kıymetli bir kaynaktır. Aşağıda görüleceği veçhile, Kiragos'un eseri, Müverrih Vardan, Mağakya, kumandan Sımbat ve Timur hareketlerini yazan Mezof'lu Tomas'ın yazıları tamamlamaktadırlar.

Ermeni kaynakları ma'lûm olmadan ve lâyıkıyla tetkik edilmeden evvel, Avrupalı müellifler, meselâ d'Ohsson, Hammer, Quatremère, eserlerini en çok Arap ve İran müverrihlerinin yazılarından istifade etmek suretiyle vücade getirmişlerdir. Yukarıda zikredilen müelliflerden d'Ohsson'un aslen Ermeni olduğu halde, Ermenice'ye vakıf olmadığı için Mogullara dâir yazdığı maruf kitapta, Ermeni kaynaklarından an-

cak bâzı kifayetsiz fıkraların tercümelerinden istifade edebildiğini söylemeliyiz.

Mogullar hakkında yazı yazmış olan Ermeni müellifleri, Gence'li Kiragos'un biyografisinde olduğu ve aşağıda Vardan'a âid kısımda görüleceği veçhile, yazdıkları vak'alara muâsır olduktan başka, çok defa hâdiselere bizzat karışmış ve Mogul şefleriyle sıkı temasda bulunmuşlardır. Mogullar, İslâm devlet ve kuvvetlerine karşı emniyet hususunda, hıristiyan prenslerinin yardımına güvenmek siyasetine ehemmiyet vermişlerdir. Birçok Ermeni ve Gürcü prensleri, Mogul hâkimiyeti altında, kendi feodal haklarını muhafaza etmişler ve bâzı istilâlara da fiilen iştirâk eylemişlerdir. Bundan başka, Kilikya Ermeni krallarından Hetum ile aktedilen ittifak tarihçe ma'lûm bir keyfiyettir. Aşağıda müverrih Vardan'a âid kısımda göreceğimiz veçhile, Hulâgû, mezkûr Vardapet'i nezdine davet ederek onunla başbaşa görüşmek suretiyle bu siyasete büyük ehemmiyet verdiğini göstermiştir.

Binaenaleyh, Ermeni vekayinâmeleri, Mogul tarihinin birçok husûsiyetlerini aydınlatmak bakımından mevsuk ve değerli kaynaklar olup Arap ve İran müelliflerinin eserlerini tamamlamaktadırlar.

Bibliyografya. Ermenice metnin, Moskova (1858), Venedik (1863) ve Tiflis'de (1910) olmak üzere üç tab'ı vardır. Fransızca *Histoire d'Arménie, par le vartabed Kiracos de Gantzac*, traduite par Brosset, Saint-Petersborug, 1871. *Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Extraits de Guiragos*, par E. Dulaurier, Paris, 1858. *Traduction Latine de quelques passage de Kiracos*, par Petermann, de l'Académie de Berlin.

Türkçe: E. Dulaurier'nin yukarıda işaret edilen *Extraits de Guiragos* (1221-1266) adı ile yaptığı Fransızca tercümesinin Türkçesi: *Ermeni müverrihlerine nazaran Mogullar, Türkiyat Mecmuası*, 1926, c. II, s. 139-207.↑

Aynı kısmın Ermenice metninden Türkçeye tercümesi, 1942 de tarafımdan yapılmıştır. Tarih Kurumu namına yapılmış olan bu tercüme henüz basılmamıştır.

(Sonu var)

Aynı mesele için
B42:
Türkiyat Mecmuası,
c. II (1926), İstanbul
1936, s. 27-48
(çev: M. Kemal
Kaya)